

ЛЮДИНА І КОНЦЕПТ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У ПОЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ Е. ФРОММА

MAN AND THE CONCEPT OF MASS SOCIETY IN POLITICAL PHILOSOPHY OF E. FROMM

Вегеш І.М.,

*кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і державного управління
Ужгородського національного університету*

У статті проаналізовано положення політичної філософії Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства. У межах цього концепту досліджено позицію Е. Фромма стосовно ролі та значення людини в умовах сучасних високотехнологічних суспільств із тенденціями до споживацтва та масової культури. У статті також проаналізовано взаємозв'язок «авторитарної особистості» та «ринкової особистості» як двох еволюційних етапів розвитку масової людини.

Ключові слова: масове суспільство, авторитарна особистість, ринкова особистість, «втеча від свободи», «здорове суспільство», фрейдомарксизм.

В статье проанализированы положения политической философии Э. Фромма сквозь призму концепта массового общества. В рамках данного концепта исследовано позицию Э. Фромма относительно роли и значения человека в условиях современных высокотехнологических обществ с тенденциями к потребительству и массовой культуре. В статье также проанализирована взаимосвязь «авторитарной личности» и «рыночной личности» как двух эволюционных этапов развития массового человека.

Ключевые слова: массовое общество, авторитарная личность, «рыночная личность», «бегство от свободы», «здоровое общество», фрейдомарксизм.

During the second half of the twentieth century Erich Fromm's political philosophy was a powerful foundation for a large-scale critique of a developed industrial society. With the transition this type of society to the high-tech conditions of existence, with the increasing role of information, there is a need for a new understanding of the social criticism of E. Fromm within the current postmodern situation. In addition, from the theoretical point of view it also seems important and relevant to analyse the philosophy of E. Fromm in the broad concept of mass society. There is an urge need, within the framework of this concept, to analyse the views of E. Fromm on the role and place of a man in the conditions of the modern capitalist system, as well as his views on the possibilities and limits of human freedom. E. Fromm noticed that the "average" man in a developed society is afraid of his own freedom, since the availability of freedom also implies responsibility. To somehow avoid responsibility, a person gets rid of his own freedom, escapes from it into passivity and dissolution in the masses, controlled by stronger personalities-leaders. This leads to the formation of a mass society, which consists of a set of impersonal individuals, which E. Fromm called "authoritarian personalities". In the concept of mass society by E. Fromm, modern man appears as a creation of a capitalist society, which imposes him to exist in narrow boundaries of market standards. Man reduces himself to the function that he performs in society, and equates himself to things that he produces and consumes in the rhythm of monotonous stability. To designate this type of person E. Fromm proposed the concept of "market personality". The future of the society seemed to the philosopher extremely disappointing if it did not choose the way of reformism and "recovery". For this, a man needs to give up the consumer mode of existence, based on the idea of material property, and he has to focus on the mode of being, which will help to open true self of personality, and will free it from the effects of late capitalism society. Man must fully disclose his subjectivity and creative potential, which will be the prerequisite for his release.

Key words: mass society, authoritarian personality, "market personality", "escape from freedom", "sane society", Freud-Marxism.

Постановка проблеми. Упродовж другої половини ХХ ст. політична філософія Еріха Фромма була потужним фундаментом масштабної критики розвиненого індустріального суспільства. З переходом цього суспільства на високотехнологічні умови існування, з посиленням ролі інформації виникає настійлива потреба в осмисленні соціального критицизму Е. Фромма в межах ситуації постмодерну. Крім цього, з погляду теорії також видається важливим та актуальним залучення й осмислення філософії Е. Фромма в межах широкого концепту масового суспільства, біля витоків якого стояли такі потужні науковці як Х. Ортега-і-Гасет, Х. Арендт, В. Беньямін і представники

Франкфуртської школи. Існує настійлива потреба якраз у межах цього концепту проаналізувати погляди Е. Фромма на роль і значення людини в умовах сучасної капіталістичної системи, а також на можливості та межі людської свободи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розробку концепту масового суспільства внесли такі зарубіжні дослідники, як П. Андерсон, В. Декомб, Ж. Ліповецьки, А. Дьяков, Є. Маковецький. Різні аспекти масового суспільства та масової культури крізь призму постмодерних підходів вивчали також вітчизняні дослідники Н. Зінченко, Л. Франченко, І. Сайтарли, О. Войцехівська, Ю. Серова та ін.

Однак, попри спроби цих дослідників, у політичній науці не існує усталеного трактування філософії Е. Фромма у межах концепту масового суспільства. Це зумовлюється тим, що саме поняття «масове суспільство» не має чіткого визначення. Класичне ж трактування, яке розглядає цей тип суспільства як такий, у якому порушені традиційні зв'язки та норми життя, більше не відповідає сучасним реаліям існування масового суспільства. Це породжує необхідність залучати різні концептуальні підходи (в т. ч. і підхід Е. Фромма) до трактувань зазначеного явища, до осмислення людини у ньому.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою роботи є дослідження ролі та значення людини у політичній філософії Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства.

Мета зумовила постановку таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати концепцію «втечі від свободи» Е. Фромма крізь призму концепту масового суспільства;

- виявити характерні риси таких соціальних типів людини, як «авторитарна особистість» і «ринкова особистість»;

- дослідити програму «здорового суспільства» Е. Фромма.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будучи представником фрейдомарксизму, кар'єра якого починалася у Франкфуртській школі, Еріх Фромм, на відміну від інших її представників, таких як Г. Маркузе чи Т. Адорно, виступив із більш поміркованими поглядами на проблему масового суспільства. У цьому контексті його концепцію можна з певністю віднести до гуманістично-ліберальних традицій. Учений зауважував, що «середня» людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність. Щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність і розчинення у масі, контрольованій більш сильними особистостями – вождями. Це призводить до формування масового суспільства, яке складається із сукупності знеособлених індивідів, що їх Е. Фромм називав «авторитарними особистостями».

Авторитарна особистість, на переконання Е. Фромма, любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією. Такий тип мислення має одну спільну рису, яка полягає у переконанні, що саме сили, які існують поза людиною, поза її потребами й інтересами, визначають її подальше життя. Єдиний можливий шлях до щастя – підпорядкування цим силам. Проявом мужності для авторитарної особистості є те, щоб достойно терпіти всі незгоди, які посиляє доля чи її фізичне

втілення в особі якого-небудь вождя. Страждати мовчки – найвища заслуга особистості, а зовсім не спроба припинити ці страждання раз і назавжди чи хоча б зменшити їх. Героїзм авторитарної особистості полягає у тому, щоб підкоритися долі, а не намагатися змінити її [2, с. 168–169].

Значну увагу у вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяв пасивності. Під нею він розумів спрямованість людини силами, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує. Вчений зазначав із цього приводу: «Якщо ви уважно подивитесь на активність людей, які просто реагують чи діють за призначенням, людей пасивних у класичному розумінні, ви помітите, що їх реакції ніколи не змінюють свого напрямку. Їх реакції завжди однакові. Однакові подразники завжди викликають однакові реакції... Тут не помічається індивідуальність, сили мислення не залучені, все здається запрограмованим: однакові подразники, однакові наслідки» [5, с. 39].

Оскільки авторитарний тип особистості, на думку Е. Фромма, є домінуючим у сучасних суспільствах, незалежно від рівня їхнього розвитку, у цьому контексті вкрай важливо встановити причину, яка призвела до такого стану. Такою причиною Е. Фромм вважав «втечу від свободи» – повсюдне небажання людини відповідати за себе та за власні вчинки.

Е. Фромм описав декілька механізмів «втечі від свободи», до яких може вдаватися сучасна людина. Перший шлях – авторитаризм, який трактується як «тенденція відмови від незалежності своєї особистості, злиття свого «Я» з кимось або чимось зовнішнім, щоб таким чином здобути силу, якої не вистачає самому індивіду» [2, с. 140]. Авторитаризм проявляється як у мазохістських, так і в садистських тенденціях. За мазохістської форми авторитаризму люди виявляють у відносинах з оточуючими надмірну залежність, підконтрольність і безпомічність. Садистська форма авторитаризму, навпаки, виявляється в експлуатації інших, домінуванні та контролі над ними. Е. Фромм наголошував, що в одного і того ж індивіда зазвичай присутніми є обидві тенденції. Наприклад, у військовій структурі людина може добровільно підкорятися командам вищих офіцерів і принижувати чи жорстоко експлуатувати підлеглих. Другий спосіб втечі – деструктивність. Слідуючи цій тенденції, людина намагається подолати відчуття неповноцінності, знищуючи або підкоряючи інших. За Е. Фроммом, обов'язок, патріотизм і любов – загальнопоширені приклади раціоналізації деструктивних дій [6, с. 249].

Третім механізмом «втечі від свободи» є конформізм. Людина прагне позбутися самотності та відчуження шляхом абсолютного підкорення соціальним нормам, які регулюють поведінку.

Використовуючи цю стратегію, людина стає абсолютно такою, як всі інші, а її поведінка стає загальноприйнятною. Е. Фромм наголошував: «Індивід перестає бути собою; він повністю засвоює той тип особистості, який вимагає модель культури, а тому стає абсолютно схожим на інших, таким, яким вони хочуть його бачити» [2, с. 182]. Філософ вважав, що подібна втрата індивідуальності міцно вкоренилася у соціальному характері більшості сучасних людей. Люди у суспільстві конформістів стають невіддільними від свого оточення, вони поділяють ті самі цінності, переслідують ті самі кар'єрні цілі, купують ті самі продукти, думають і відчувають так само, як кожен у їхній культурі.

Загалом у концепції Е. Фромма поведінка сучасної людини визначається домінуванням у ній одного із двох видів етики – гуманістичної й авторитарної. В авторитарній етиці авторитет визначає, чим є благо людини, і він також встановлює закони та норми поведінки. У гуманістичній етиці людина сама є і творцем норм, і їхнім виконавцем, вона створює їх, реалізує та дотримується. За своєю сутністю авторитарна етика є експлуаторською, хоча індивід може знаходити у ній значні матеріальні та психічні вигоди. Однак це відбуватиметься лише за рахунок втрати моральної самостійності. Гуманістична етика, навпаки, заснована на визнанні моральної автономії індивіда, його здатності самому розмежовувати добро і зло без втручання авторитета [1, с. 135–136].

Особливо гостро за таких умов постає питання вибору між двома вирішальними модусами – «мати» чи «бути». Е. Фромм зазначав, що відмінність цих категорій стоїть в одному ряду з відмінністю між любов'ю до життя та любов'ю до смерті та є найважливішою проблемою людського існування. «Володіння та буття, – писав Е. Фромм, – це дві повністю відмінні форми людських переживань: від наявності й інтенсивності тієї чи іншої форми залежать відмінності індивідуальних і колективних характерів» [4, с. 30–31]. Під «мати» і «бути» вчений мав на увазі два способи існування людини у світі, дві різні особистісні складові частини, переважання яких визначає цілісність індивіда. Людина з орієнтацією на «мати» ставиться до світу, як господар до власності, а те, чим вона не може завладіти, так чи інакше стає метою для жаги привласнення. Стосовно орієнтації на «буття», то тут Е. Фромм пропонував дві форми екзистенції. Одна з них є протилежністю володінню; ця форма буття означає життєлюбство та справжню причетність до світу. Інша форма буття є протилежною видимості; її варто розуміти як справжнє, природне, реальне існування індивіда, яке є протилежністю акторству та лицемірству [4, с. 44–45].

У цьому контексті поняття «володіння», на думку Е. Фромма, є дуже наближеним до поняття

«споживання». Більше того, вчений зробив висновок, що споживання є одним із проявів володіння. Зокрема у роботі «Мати і бути» він констатував: «Споживання є однією з форм володіння і, можливо, в індустріальних суспільствах, для яких характерним є «перевиробництво», це найголовніша форма володіння. Споживанню притаманні якості, які суперечать одна одній: з одного боку, воно послаблює відчуття тривоги та неспокійності, оскільки те, що стало моїм, не може бути у мене відібране; але, з іншого боку, це змушує мене здобувати більше і більше, оскільки будь-яке накопичення згодом перестає приносити задоволення» [4, с. 49].

Переходячи від дослідження модусу володіння до визначення сутності протилежного йому – модусу буття, Е. Фромм зіткнувся з низкою проблем. Це зумовлюється тим, що в новітню добу людина має більше знань та уявлень про володіння, аніж про буття, оскільки власницький тип поведінки у сучасній культурі зустрічається значно частіше. Іншою причиною такого нерозуміння є те, що поняття «мати» стосується речей, а речі – конкретні, їх можна описати. У свою чергу поняття «буття» стосується переживань, а їх описати дуже важко. У розумінні Е. Фромма «бути» означає виражати всі задатки і таланти, якими наділений кожен із нас. «Бути» означає долати вузькі рамки свого власного «я», розвивати й оновлювати себе і проявляти інтерес і любов до інших, бажання не брати, а давати. Жоден із перелічених станів душів фактично не піддається адекватному словесному вираженню [4, с. 138]. Цим якраз і зумовлюється важкість в осягненні та дослідженні модусу буття. Будучи ідеалістом, Е. Фромм вірив у добру природу людини, тому, власне, і стверджував, що людина, яка відмовиться від споживацького модусу, обов'язково знайде підтримку в інших людей. В умовах жорсткої конкуренції нашого часу така імовірність видається вкрай сумнівною.

Тим не менше, цінність поглядів Е. Фромма з цього приводу полягає якраз у самій постановці проблеми вибору між «бути» і «мати». Самі ці дві альтернативи окреслюють реальність індивіда та його надію на майбутнє в умовах постіндустріального суспільства. У людини екзистенційної модальності немає страху втратити щось. Якщо індивід є тим, чим він є (модус буття), а не тим, що він має (модус володіння), то ніхто не може позбавити його відчуття надійності та впевненості. Те, що складає основу власницького буття, від використання зношується, тоді як зміст екзистенційного буття не старіє і не зникає [4, с. 173].

Саме крізь призму модусу володіння Е. Фромм виводить поняття «ринкової особистості». На думку вченого, тип особистості, який базується на авторитарності (адже накопичення завжди межує

з підкоренням), почав складатися у XVI ст. і до XIX ст. почав переважати. Капіталізм привніс у цей тип особистості ринковий характер. Пояснюючи, чому саме він обрав термін «ринкова особистість», Е. Фромм наголошував, що людина цього типу сприймає себе як товар на «ринку особистостей». За капіталістичних відносин успіх значною залежить від того, наскільки вдало людина вміє себе продати, підкреслити вигідні сторони своєї особи, а також подати її в красивій «упаковці» [4, с. 224–225].

Найвищою ціллю «ринкової особистості» є повне пристосування до вимог ринку. Людина цього типу позбавлена свого еґо, оскільки її «я» постійно змінюється, виходячи з принципу: «Я такий, яким ти хочеш мене купити». «Ринкова особистість» постійно перебуває у русі, вона хоче всім подобатися і робити все якомога краще й ефективніше. Як зазначав Е. Фромм, «особистісна криза» сучасного суспільства полягає у тому, що його члени перевтілилися у безликі інструменти, їхня основна цінність полягає у причетності до великого концерну (або іншої бюрократичної машини), а індивідуальний примітивізм ховається за корпоративною належністю до певного клану» [4, с. 227].

«Ринкова особистість» не вміє любити і ненавидіти. Ці «старомодні» почуття не вміщуються в її структурі, яка функціонує винятково на раціональному рівні і тому уникає як позитивних, так і негативних емоцій. Емоції заважають «ринковій особистості» у досягненні основної мети: купити, продати, обміняти. Оскільки людина такого типу ні з ким не підтримує глибоких зв'язків, то вона нічого не бере близько до серця, і не стільки через еґоїзм, скільки через поверхневність оцінки себе та інших. Таких людей не хвилює можливість ядерної війни чи екологічної катастрофи, їх байдужість до серйозних проблем є наслідком того, що у них відсутні емоційні зв'язки, навіть щодо найближчих людей [4, с. 227–228]. Сутність «ринкової особистості» пояснює також той факт, що сучасні люди охоче купують і споживають речі, але водночас залишаються байдужими до них, легко позбуваються придбаних речей і купують нові. Це пояснюється тим, що накопичення речей вказує на слідування моді та сучасним уявленням про престиж і комфорт, аніж на практичне використання цих речей.

Ще однією важливою ознакою «ринкової особистості», на думку Е. Фромма, є «маніпулятивний інтелект». Оскільки ціль такої особистості – оптимальне функціонування за певних умов, то і засоби, якими вона послуговується, є винятково раціональними та прагматичними. З вірою у те, що розум – це дар, який дістався лише homo sapiens, маніпулятивний інтелект, не контрольований розумом, несе у собі загрозу самознищення

людини. Відчужений, винятково науковий інтелект, механічне, маніпулятивне мислення супроводжується атрофією емоцій. Оскільки вважається, що почуття не допомагають, а скоріше заважають оптимальному функціонуванню системи, сфера почуттів не розвивається і залишається на інфантильному рівні [4, с. 229]. Саме ця інфантильність може стати причиною того, що «ринкова особистість», шукаючи контакту зі світом емоцій, не буде здатною визначити щирість спрямованих на неї емоцій інших людей і підпаде під згубний вплив сумнівних лідерів тих чи інших релігій і політичних ідеологій.

Варто також зазначити, що те, що Е. Фромм називав «ринковою особистістю», не є єдиним визначенням цього людського типу. К. Маркс вивів поняття «відчуженої особистості», апелюючи до відчуження, яке людина відчуває щодо своєї праці. Зрештою, таке відчуження може розповсюджуватися і на сім'ю, і на співвітчизників, на природу і на власне людське «я». Г. Маркузе, змальовуючи подібні ознаки масового індивіда XX ст., використовував термін «одномірна людина», оскільки вона існує в єдиному вимірі споживацького існування, не бачить якихось альтернатив споживацькому модусу і навіть не задумується над тим, що які-небудь альтернативи можуть існувати.

Окрім «ринкової особистості» Е. Фромм виділив ще чотири типи соціальних характерів, які превалюють у сучасних суспільствах. Вчений поділив їх на два великі класи: непродуктивні (нездорові), до яких власне належить «ринкова особистість», і продуктивні (здорові) типи. До непродуктивних типів він відносив:

1. Рецептивні типи. Вони переконані, що джерело всього хорошого у житті знаходиться поза ними самими. Вони відкрито залежні і пасивні, не здатні на дію без сторонньої допомоги, довірливі та сентиментальні.

2. Експлуатуючі типи. Вони беруть все, що їм потрібно або про що вони мріють, силою або за рахунок вигадливості. Вони нездатні до творчості, схильні до агресії, самовпевненості й еґоцентризму.

3. Накопичувальні типи. Вони намагаються володіти якомога більшою кількістю матеріальних благ, влади та любові. На відміну від перших двох типів, «накопичувальні» тяжіють до минулого, їх відлякує все нове [6, с. 252–253].

Категорія продуктивних типів представлена у концепції Е. Фромма лише одним типом, який уособлює собою ідеальне психічне здоров'я. Продуктивний характер є кінцевою метою у розвитку людини. Саме через дослідження продуктивного типу характеру соціального індивіда Е. Фромм дійшов до розробки концепції «здорового суспільства», яка посіла значне місце у його соціально-політичному вченні.

Для того, щоб відбувся перехід до «здорового суспільства», на думку Е. Фромма, необхідно здійснити перетворення у трьох основних напрямках: економіці, політиці та культурі. Економічні перетворення повинні стосуватися звільнення людини від монотонної, механічної праці, повинні спровокувати появу інтересу та прагнення до участі в робітничому процесі. Організація праці повинна будуватися на засадах робітничих об'єднань. Говорячи про політичні перетворення, Е. Фромм зазначив, що демократія не може існувати у відчуженому суспільстві; якщо демократія означає, що індивід виражає свою переконаність та утверджує свою волю, то необхідною умовою повинна стати наявність у нього такої переконаності та волі. Однак факти вказують на те, що у сучасного відчуженого індивіда є погляди та заботи, але немає переконань, у нього є симпатії й антипатії, але немає волі. Потужна пропагандистська машина маніпулює його поглядами та симпатіями, так само як і його вподобаннями, причому ця пропаганда не була б такою ефективною, якби індивід не піддавався впливу з боку реклами та не мав відчуженого способу життя [3, с. 370]. Е. Фромм зазначив, що для подальшого прогресивного розвитку демократичної системи потрібна нова орієнтація. По-перше, слід визнати, що істинні рішення повинні прийматися не в атмосфері масового голосування, а у відносно малих групах. На зібраннях таких груп присутній особистісний контакт між людьми, що утруднює демагогічний та ірраціональний вплив на їхню свідомість. По-друге, кожен індивід повинен знати про найважливіші факти, які є необхідними для прийняття розумного рішення. По-третє, яким не було б його рішення як члена малої групи, воно повинно мати вплив на процес прийняття рішень парламентським органом [3, с. 373].

Культурні перетворення, у свою чергу, повинні бути спрямовані на те, щоб покінчити зі згубним поділом на теоретичні та практичні знання. Цей розподіл є частиною відчуження праці та думки. Якщо праця індивіда у «здоровому суспільстві» повинна перетворитися у діяльність, яка базується на його знанні та розумінні того,

що він робить, то виникає необхідність у корінних змінах методів навчання: теоретичне знання повинно поєднуватися з практичною роботою. Молодь не повинна закінчувати школу, не оволодівши достатньою мірою яким-небудь ремеслом. Так само «здорове суспільство» повинно надавати дорослим такі ж можливості для отримання освіти, які воно надає дітям. Цей принцип у наш час простежується в наявності навчальних курсів для дорослих, однак вони охоплюють лише незначну частину населення. З цих позицій Е. Фромм аналізував майбутні можливості «колективного мистецтва», яке «починатиметься з ігор у дитячому садку, продовжуватиметься у школі й у подальшому житті. У нас будуть спільні танці, хор, ігри, музика, оркестри, спортивні команди; причому сучасний спорт перетвориться в один із неприбуткових видів діяльності» [3, с. 383]. Тут, так само як і в промисловій і політичній організації, вирішальним фактором є децентралізація, наявність конкретних груп із міжособистісним контактом та активна участь на засадах відповідальності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, у концепції масового суспільства Е. Фромма сучасна людина постає як витвір капіталістичного суспільства, яке нав'язує їй спосіб існування у вузьких межах ринкових стандартів. Людина зводиться до функції, яку вона виконує у суспільстві, і прирівнюється до речей, які вона виробляє та споживає у ритмі монотонної стабільності. Для позначення такого типу людини Е. Фромм запропонував поняття «ринкова особистість». Майбутнє суспільства видавалося філософу вкрай невтішним, якщо воно не ступить на шлях реформізму й «оздоровлення». Для цього людині необхідно відмовитися від споживацького модусу існування, який базується на ідеї матеріальної власності, та зосередитися на модусі буття, покликаному відкрити особистості її справжнє «Я», вільне від впливів суспільства пізнього капіталізму. Людина повинна повною мірою розкрити свою суб'єктність і творчий потенціал, що стануть першочерговими умовами її звільнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабосов Е.М. Эрих Фромм. Минск: Книжный Дом, 2009. 192 с.
2. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г.Ф Швейника. Москва: Астрель, 2012. 284 с.
3. Фромм Э. Здоровое общество / пер. с англ. Т.В Банкетово́й, С.В. Карпушиной. Москва: Астрель, 2011. 446 с.
4. Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э.М Телятниковой. Москва: Астрель, 2010. 314 с.
5. Фромм Э. Ради любви к жизни. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2000. 400 с.
6. Хьелл Л., Зиглер Дж. Теории личности / пер с англ. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 607 с.